

СПЕЦИФИЧЕСКОЕ ОСМЫСЛЕНИЕ ПОНЯТИЯ «ВОЙНА» В ДОКУМЕНТАЛЬНО-ХУДОЖЕСТВЕННОМ ЦИКЛЕ С. АЛЕКСИЕВИЧ «ГОЛОСА УТОПИИ»

З. И. ТРЕТЬЯК¹⁾

¹⁾Полоцкий государственный университет, пер. Стрелецкий, 4, 211415, г. Полоцк, Беларусь

Проанализировано, каким образом в цикле С. Алексиевич «Голоса утопии» зафиксированы новые подходы к осмыслению темы, а также место понятия «война» в мировоззрении бывшего советского человека. Подчеркивается полифоничность названного понятия: оно отождествлялось рядовыми повествователями не только с Великой Отечественной, Афганской или локальными войнами, которые совпадали по времени со сталинскими репрессиями, ликвидацией последствий аварии на ЧАЭС, распадом СССР. Прослеживается особая значимость для литературы индивидуально-маркированной словесной стихии, созданной С. Алексиевич на основе бесед со свидетелями трагических событий: это их собственные впечатления и опыт в совокупности со знаниями, почерпнутыми из книг (произведения Б. Полевого, А. Фадеева, Э. М. Ремарка и др.). Отмечается, что повествователи в цикле С. Алексиевич сталкивались с проблемой адекватной вербализации пережитого в трагических обстоятельствах: не найдя нужных языковых средств, собеседники писательницы замолкали, прислушиваясь к своей душевной боли, давая возможность профессионалу воплотить квинтэссенцию травматических переживаний в документально-художественном тексте.

Ключевые слова: военная тематика; чрезвычайные обстоятельства; пафос борьбы; трагическое; исповедь; авторская концепция; белорусская литература; документально-художественное произведение.

СПЕЦЫФІЧНАЕ АСЭНСАВАННЕ ПАНЯЦЦА «ВАЙНА» Ў ДОКУМЕНТАЛЬНА-МАСТАЦКІМ ЦЫКЛЕ С. АЛЕКСІЕВІЧ «ГАЛАСЫ ЎТОПІІ»

З. І. ТРАЦЦЯК^{1*}

^{1*)}Полацкі дзяржаўны ўніверсітэт, зав. Стралецкі, 4, 211415, г. Полацк, Беларусь

Прааналізавана, якім чынам у цыкле С. Алексіевіч «Галасы ўтопіі» зафіксаваны новыя падыходы да асэнсавання тэмы, а таксама месца, якое займае паняцце «вайна» ў светаадчуванні былога савецкага чалавека. Падкрэсліваецца поліфанічнасць названага паняцця: яно атыясамлівалася радавымі апавядальнікамі не толькі з Вялікай Айчыннай, Афганскай ці лакальнымі войнамі, што супадалі па часе са сталінскімі рэпрэсіямі, ліквідацыяй наступстваў аварыі на ЧАЭС, распадам СССР. Прасочваецца надзвычайная значнасць для літаратуры індывідуальна-маркіраванай слоўнай стыхіі, якая створана С. Алексіевіч на аснове гутарак са сведкамі трагічных падзей: гэта іх асабістыя ўражанні і вопыт, паяднаныя з кніжнымі ведамі (творы Б. Палявога, А. Фадзеева, Э. М. Рэмарка і інш.). Адзначаецца, што апавядальнікі ў цыкле С. Алексіевіч сутыкаліся з праблемай адэкватнай вербалізацыі

Образец цитирования:

Третьяк ЗИ. Специфичное осмысление понятия «война» в документально-художественном цикле С. Алексиевич «Голоса утопии». *Часопіс Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта. Філалогія*. 2019;3:31–39.

For citation:

Tratsiak ZI. Specific understanding of the concept of war in the documentary-fictional cycle «Voices of utopia» by S. Alexievich. *Journal of the Belarusian State University. Philology*. 2019;3:31–39. Belarusian.

Автор:

Зоя Ивановна Третьяк – кандидат филологических наук, доцент; доцент кафедры мировой литературы и иностранных языков гуманитарного факультета.

Author:

Zoya I. Tratsiak, PhD (philology), docent; associate professor at the department of world literature and foreign languages, faculty of humanities.
zoya.tretyak@rambler.ru

перажытага ў трагічных абставінах: не знайшоўшы патрэбных моўных сродкаў, суб'ектныя пісьменніцы змаўкалі, прыслухоўваючыся да свайго душэўнага болю і даючы магчымасць прафесіяналу ўвасобіць квінтэсэнцыю траўматычных перажыванняў у дакументальна-мастацкім тэксе.

Ключавыя словы: ваенная тэматыка; надзвычайныя абставіны; пафас барацьбы; трагічнае; споведзь; аўтарская канцэпцыя; беларуская літаратура; дакументальна-мастацкі твор.

SPECIFIC UNDERSTANDING OF THE CONCEPT OF WAR IN THE DOCUMENTARY-FICTIONAL CYCLE «VOICES OF UTOPIA» BY S. ALEXIEVICH

Z. I. TRATSIAK^a

^aPolotsk State University, 4 Straliecki Lane, Polack 211415, Belarus

The article analyses new approaches to the theme in the cycle «Voices of utopia» by S. Alexievich. The place of the concept of war in the outlook of the former Soviet person is pointed out. Polyphony of this notion is highlighted. Ordinary storytellers identified it not only with the Great Patriotic War, the Afghan War or local wars that occurred in the time with the the Stalinist repression, elimination of consequences of the Chernobyl accident, Soviet collapse. Extreme importance of the individually marked verbal element derived by S. Alexievich from the interviews with witnesses of tragic events for the literature is traced out. Their personal impressions and experiences are connected with some knowledge obtained from works by B. Polevoi, A. Fadeev, E. M. Remarque, etc. It is noted that in a series of narrators in S. Alexievich's cycle faced with the problem of adequate verbalisation of their experience in tragic circumstances. Finding no necessary linguistic resources, the interlocutors fell silent, listening to their psychological pain and enabling a professional to embody the quintessence of traumatic experiences in a documentary-fictional text.

Keywords: war theme; emergency; pathos of struggle; the tragic; confession; author's concept; Belarusian literature; documentary-fictional work.

Уводзіны

У сусветнай гуманітарнай прасторы беларуская проза XX ст. перш за ўсё прэзентавана імёнамі А. Адамовіча і В. Быкава. Пісьменнікі глыбока прааналізавалі псіхалогію чалавека з СССР падчас Другой сусветнай вайны і пасля яе. Беларуская літаратура XX ст. у масавай свядомасці ўвогуле асацыіруецца з ваеннай тэматыкай. Паводле літаратуразнаўцы В. Жыбуля, «трагізм асноўнага пытання часу (захаванне міру. – З. Т.), памножаны на прыцягальны мастацкі вопыт літаратуры пра вайну, аказвае сваё ўздзеянне на эстэтычнае мысленне ўсёй нашай літаратуры. “Ваенная” плынь літаратуры – адна з самых моцных, і ад яе стану... залежыць агульны клімат усёй літаратуры» [1, с. 4]. Закладзеныя папярэднікамі традыцыі працягнула С. Алексіевіч – лаўрэат Нобелеўскай прэміі па літаратуры 2015 г. Літаральна ва ўсіх творах пісьменніцы прасочваюцца сюжэтныя сувязі з узброенымі канфліктамі, што адбіліся на светаўспрыманні радавога чалавека, народжанага і выхаванага ў савецкай і познесавецкай прасторы. Карыстаючыся магчымасцю выказацца, якую дала С. Алексіевіч героям сваіх кніг, яны спрабавалі патлумачыць засяроджанасць соцыума на ваеннай тэматыцы не толькі перыпетыямі гісторыі, але і спецыфічным пафасам пастаяннай агульнай барацьбы з цяжкімі перашкодамі: *...наша сістэма... выдатна спрацоўвае ў надзвычайных абставінах... Чалавек у такія моманты паказвае, наколькі ён велічны! Унікальны!* [2, с. 113]; *Перамога ў нас не падзея, а працэс. Жыццё-барацьба... Неабходна месца дзеяння, каб праявіць мужнасць і гераізм*¹ [2, с. 136].

Асобна трэба згадаць кнігі, што непасрэдна паўплывалі на творчасць С. Алексіевіч: «Я з вогненнай вёскі...» (А. Адамовіч, Я. Брыль, У. Калеснік), «Блакадная кніга» (А. Адамовіч, Д. Гранін). Цыкл пісьменніцы «Галасы ўтопіі» працягвае знакавы для беларускай прозы XX ст. эксперымент па яднанні дакументальнага і мастацкага ў межах аднаго твора (прэцэдэнты знаходзім у спадчыне М. Гарэцкага, А. Адамовіча). Паводле Н. Лысвай, «падобнае развіццё літаратурнага працэсу таксама звязана з агульным крызісам гуманітарнай думкі канца XX ст., у выніку чаго адбываюцца пошукі сінтэзу мастацтва і навукі, мастацтва і філасофіі, пошукі новых сувязей мастацтва з жыццём» [3, с. 12].

¹Тут і далей пераклад наш. – З. Т.

Вывучэнне дакументальна-мастацкага цыкла «Галасы ўтопіі» С. Алексіевіч дазваляе глыбей зразумець спецыфіку мастацкага мыслення пісьменніцы, вылучыць адметныя рысы адлюстравання ваенных падзей у яе кнігах, разгледзець, як асабісты вопыт, засвоеная раней літаратурная класіка ўплываюць на асэнсаванне пісьменніцай і апавядальнікамі ў яе творах асобных пытанняў XX ст., прыцягнуць увагу заходнееўрапейскіх і амерыканскіх даследчыкаў да твораў беларускіх мастакоў слова, прысвечаных пераломным канфліктам мінулага. Гэта вызначае актуальнасць артыкула.

Асноўнай мэтай даследавання з'яўляецца паслядоўнае вылучэнне, апісанне і цэласная характарыстыка скразной для цыкла «Галасы ўтопіі» С. Алексіевіч тэмы вайны як багатага сэнсамі паняцця. Гэта тэма значная як ва ўласна літаратурным, так і ў сацыяльным планах. Вырашэнне асноўных задач ажыццяўляецца шляхам суаднясення ідэйна-мастацкіх здабыткаў С. Алексіевіч з асэнсаваннем тэмы вайны ў творах айчынных і замежных пісьменнікаў. Творчасць пісьменніцы асэнсоўвалася ў асобных працах В. Гарноўскай [4], Н. Лысвай [3], М. Рагачэўскай [5; 6], Л. Сіньковай [7–9], у публікацыях В. Балла [10], Р. Карасці [11] і інш.

Вынікі і абмеркаванне

У кожнай з кніг С. Алексіевіч тэма вайны раскрывалася ў новым ракурсе. Навізна вызначалася найперш спецыфікай той функцыі, якую мусіў выконваць чалавек з СССР падчас экстрэмальных падзей (вайна з нямецкім фашызмам, «вайна» сталінскага рэпрэсіўнага апарату з суайчыннікамі падчас масавых рэпрэсій у СССР, савецка-афганская вайна, «вайна» ліквідатараў з наступствамі аварыі на ЧАЭС, лакальныя войны, што суправаджалі распад савецкай дзяржавы), а таксама спецыфікай кругагляду тых апавядальнікаў, чые ўспаміны аб перажытым рабіліся зыходным матэрыялам для «Галасоў утопіі». Так, напрыклад, аповесці «У вайны не жаночае аблічча» і «Апошнія сведкі» дазволілі зазірнуць у альтэрнатыўны мужчынска-салдацкаму свет Вялікай Айчыннай вайны, пабачаны дзецьмі і падлеткамі, жанчынамі. У выпадку першай са згаданых кніг аўтар абіраў пэўныя апаведы, каб пацвердзіць, што ў «жаночай» вайны свае фарбы, свае пахі, сваё асвятленне і свая прастора пачуццяў. *Свае словы. Там няма герояў і неймаверных подзвігаў, там ёсць звычайныя людзі, занятыя нечалавечай справай. І пакутуюць там не толькі яны (людзі!), але і зямля, і птушкі, і дрэвы* [12, с. 10]. У пэўнай ступені папярэдняя цытата характарызавала і вопыт той моладзі, якая пачынала свой свядомы жыццёвы шлях пасля 1941 г. Паказальна, што дзяцей вайны ў першую чаргу ўражвала знешняе: гукі, колеры, тактыльны вопыт ваеннага часу. Неаднаразова апавядальнікі падкрэслівалі, што ў памяці ёсць колер <...>. *Тое, што было да вайны, запомнілася ў руху, яно рухаецца і змяняе колеры. Часцей за ўсё колеры яркія. А вайна... – гэта ўсё быццам бы спынілася. І колеры шэрыя* [13, с. 278]. Доўгі час падобны прыватны вопыт удзельнікаў-сведкаў вайны знаходзіўся на перыферыі пісьменніцкай увагі, але С. Алексіевіч, робячы мэтай збіранне, высочванне чалавечага духу там, дзе пакуты з маленькага чалавека ствараюць вялікага [12, с. 22], ашчадна занатавала і апублікавала якраз індывідуальна маркіраванае з расказанага, нягледзячы на няўхвальную рэакцыю асобных цэнзараў і чытачоў.

Кніга С. Алексіевіч «Цынкавыя хлопчыкі» прысвечана траўматычнаму вопыту, набытаму савецкімі салдатамі ў 1970–80-я гг. у Афганістане. Характэрная рыса твора – параўнанне лёсаў ветэранаў новай вайны з жыццём салдат, якія адсвяткавалі 9 мая 1945 г. Вынікі супастаўлення звычайна фармуляваліся ў досыць правакацыйнай форме. Адзін з апавядальнікаў – ваенны саветнік з вопытам баявых дзеянняў напрыканцы XX ст. гаворыў пра тагачасныя стэрэатыпы: *Вы ўяўляеце сабе і любіце салдата сорак пятага года, якога любіла ўся Еўропа. Наіўны, праставаты, з шырокім поясам. Яму нічога не трэба. Яму патрэбна перамога і – дадому! А гэты салдат, што вярнуўся ў ваш пад'езд, на вашу вуліцу, – іншы. Гэтаму салдату патрэбны былі джынсы і магнітафон* [14, с. 38]. Яшчэ адзін ветэран Афганскай кампаніі праводзіў жорсткія паралелі: *...нібыта прыроўнены да ўдзельнікаў Вялікай Айчыннай вайны, але тыя Радзіму абаранялі, а мы што? Мы як быццам у ролі немцаў* [14, с. 23]. Іншыя «галасы» падкрэслівалі, што воіны-інтэрнацыяналісты (так у СССР называліся савецкія ўдзельнікі вайны ў Афганістане) у абсалютнай большасці не былі матэрыяльна скіраванымі адэптамі забойства ці асобамі са скалечанай псіхікай. Першапачаткова ўсе асноўныя матывацыі прызыўнікоў фарміраваліся афіцыйнай ідэалогіяй савецкай дзяржавы. Свае погляды маладых ветэраны, іх блізкія фармулявалі надзвычай эмацыянальнае (спецыфічнае мастацкае ўвасабленне эстэтыкі крыку): *Навошта нам ваша страшная праўда? Я не хачу ведаць!!! <...> Яны – героі! Героі!!! Пра іх прыгожыя кнігі трэба пісаць, а не рабіць з іх гарматнае мяса* [14, с. 168].

«Чарнобыльская малітва» дазволіла С. Алексіевіч вылучыць як падабенствы, так і адрозненні паміж узброенымі канфліктамі мінулага і тэхнагеннай катастрофай 1986 г., што адбылася ў тым ліку на фоне Афганскай вайны. Своеасаблівая вайна з новым ворагам, радыяцыяй, зноў вялася цэлай краінаю (у большасці на тэрыторыі Беларусі) з ахвярамі сярод яе насельніцтва, ды зноў жа сіламі вайскоўцаў-прызыўнікоў у вызначальнай ступені. У кнізе на першым плане загучалі галасы сведкаў, якія (услед за

А. Адамовічам, В. Быкавым, Б. Сачанкам, В. Казько, В. Карамазавым, І. Навуменкам, І. Пташнікавым, І. Шамякіным і іншымі пісьменнікамі, што асэнсоўвалі выбух атамнага рэактара на ЧАЭС як глабальную і як нацыянальную беларускую трагедыю) пазначалі найменнем «Чарнобыль, чорная быль» *цэлае вязьмо самых злых і разбуральных для беларусаў сіл, прычым на працягу ўсяго XX стагоддзя: гэта перыядычныя выявы таталітарызму ў грамадскім ладзе, гвалт у экалогіі, рассяйванне нацыі праз бежанства* [15, с. 264].

Творы С. Алексіевіч «Зачараваныя смерцю» і «Час сэканд-хэнд» раскрываюць псіхалогію людзей, якімі *занадта доўга валодала ідэя, якую інакш, чым танаталогіяй... не назавеш. Нас вучылі паміраць. Мы добра навучыліся паміраць. Куды лепш, чым жыць. І развучыліся адрозніваць вайну ад міру, быт ад быцця, жыццё ад смерці* [15, с. 6].

Спецыфічнае раскрыццё тэмы пастаяннай вайны савецкага чалавека з выклікамі сваёй эпохі звязана ў творчасці С. Алексіевіч са зваротам да такіх катэгорый, як *нацыянальнае і інтэрнацыянальнае*. З распадам СССР савецкі чалавек зноў апынуўся на спецыфічнай «лініі фронту»: можна сказаць, што ўзнавілася тое грамадзянскае супрацьстаянне, якое ў першай трэці XX ст. папярэднічала ўсталяванню савецкай улады на прасторах былой Расійскай імперыі. Для насельніцтва кожнай з 15 рэспублік СССР у 1980–90-я гг. вельмі востра паўсталі праблемы нацыянальнага самавызначэння. У канцы XX ст. – у форме лакальных узброеных канфліктаў – выбухнулі старыя і «свежыя» нацыянальныя крыўды, наступствы неаднаразовага перакройвання межаў саюзных рэспублік, былых дэпартацый па нацыянальнай прыкмеце ў Савецкай дзяржаве. Героі кніг С. Алексіевіч (асабліва «Цынкавыя хлопчыкі», «Час сэканд-хэнд») расказваюць і пра той гвалт на этнічнай глебе, што захоўваецца ў сямейнай памяці, і пра яго вяртанне на зыходзе савецкай эпохі. Адносіны ж самой С. Алексіевіч да *нацыянальнага* дастаткова складаныя: у яе жыццёвым вопыце дадзеная катэгорыя «апынулася амаль татальна элімінаванай, успрынятай як нешта архаічнае, для штодзённага жыцця нязручна-небяспечнае» [8, с. 74]. Асобныя апавядальнікі ў цыкле «Галасы ўтопіі», на наш погляд, выглядаюць як нашчадкі персанажаў З. Бядулі, П. Галавача, М. Гарэцкага, М. Зарэцкага, К. Чорнага, што бралі ўдзел у эксперыменце па пабудове сацыялізму: напачатку з палкай верай у ідэю інтэрнацыянальнай еднасці людзей, а пазней – з глыбокім расчараваннем. Сэнс таго, што адбывалася ў 1920–30-я гг., ёміста сфармуляваны Г. Далідовічам у рамане «Пабуджаныя»: адзін з персанажаў, спрачаючыся з бальшавікамі, даводзіў, што *вылучаючы ўсечалавечае, яны залішне грэбавалі нацыянальным. А паўнакроўнае ўсечалавечае не можа быць само па сабе, яно павінна вырасці на развітым нацыянальным... зліўшы ў адно мовы, культуры, вы зліце і розумы* [16, с. 506]. З кніг С. Алексіевіч вынікае, што адмысловая практыка зліцця розумаў і наднацыянальная лучнасць савецкіх грамадзян былі дастаткова эфектыўнымі: *за семдзесят з нечым гадоў у лабараторыі марксізму-ленінізму вывелі асобны чалавечы тып – homo soveticus... у нас свой слоўнік, свае ўяўленні пра дабро і ліха, пра герояў і пакутнікаў. У нас асаблівыя адносіны да смерці* [17, с. 7]. І, што важна, у былога грамадзяніна СССР свой вопыт жыцця з псіхалагічнымі траўмамі сярод артэфактаў і сімвалаў вайны.

Так, маці 14-гадовага самагубцы («Зачараваныя смерцю») прыгадвала наступную размову:

– *Вера, перастань чытаць яму ваенныя вершы. Ён гуляе толькі «ў вайну».*

– *Усе хлопчыкі любяць гуляць «у вайну».*

– *Але ж Ігар любіць, каб у яго стралялі, а ён падаў. Паміраў! Ён з такім жаданнем, захопленасцю падае, што мне бывае страшна* [15, с. 18].

Нярэдка суразмоўцы пісьменніцы прыгадвалі сюжэты з хрэстаматыйнай класікі савецкай ваеннай літаратуры: «Маладой гвардыі» А. Фадзеева і «Аповесці пра сапраўднага чалавека» Б. Палявога. Адносна апошняга твора прыгадваецца споведзь 21-гадовага салдата («Зачараваныя смерцю»), які зненавідзеў кнігу настолькі, што, здавалася, у яго падымалася тэмпература ці пачыналася алергія (прыём цялеснага псіхалагізму [5, с. 292]). Сваю рэакцыю ён тлумачыў настойлівымі спробамі бацькі (нампаліта) угадаваць у сынах адназначную, па-савецку зразуметую прагу да патрыятызму, гераізму і сапраўдных мужчынскіх паводзін. Належачы да іншага пакалення, яны не пагаджаліся з тым, што проза Б. Палявога (альбо іншых ідэалагічна правільных пісьменнікаў) – універсальны падручнік па маральна-этычных праблемах і мінулага, і сучаснасці. Апавядальнік абураўся ладам мыслення свайго бацькі: *Ён хацеў, каб я напрасіўся ў Афганістан... А калі б мне там адсеклі ногі, як Аляксею Мярэсьеву, вось тады ягонае жыццё не марнае. Ён быў бы ішчаслівы! Ён мог бы мяне расстраляць, калі б надарылася вайна і я парушыў бы прысягу. Комплекс Тараса Бульбы* [15, с. 32]. Відавочна, што літаратура для савецкага чалавека мела статус не толькі факта мастацкай прасторы, але і рэгулятара ў надзвычай інтымнай сферы прыватнага жыцця.

Сумнай іроніяй прасякнуты разважанні салдата-афганца: *Да вайны і мяне вучылі жыць Дастаеўскі і Талстой, у арміі – сяржанты. Улада сяржантаў – неабмежаваная:*

– *Слухай маю каманду! Што павінен мець дэсантнік? Паўтарыць!*

– *Дэсантнік павінен мець нахабную морду, жалезны кулак і ні грама сумлення* [14, с. 46].

Апавядальнік разумеў, што этычныя ўрокі, прапанаваныя рускімі класікамі, засталіся як ніколі актуальнымі. Але рэальнае жыццё выяўляла рэзкі кантраст паміж засвоеным высокім і тым нізкім, сярод якога трэба было жыць. На фоне гуманістычнай класікі лозунгі салдафона гучалі сумніўна. Відавочна, што салдат вонкава падпарадкоўваўся абсурдна жорсткім патрабаванням, але менавіта сумленне не дазваляла яму канчаткова скарыцца і пагадзіцца на эрзац-жыццё па псеўдакаштоўнасцях.

Унутрывайсковыя праблемы заўжды прыцягвалі ўвагу айчынных мастакоў слова. Безыменны расказчык з апавядання «У поплавах» А. Гародні згадваў *недарэчную «славеснасць» – салдацкі «катахізм», – («палітграматы» для дурняў) накіталт:*

– *Что есть знамя?*

– *Знамя есть полковая святыня, охранять которую – долг каждого солдата!* [18, с. 25].

Прымітыўна-фармалізаванае стаўленне да радавых і на пачатку, і напрыканцы XX ст. перш за ўсё прыніжала Асобу. У дадзеным выпадку прымітывізаваная апеяцця да нейкіх ідэалагічна-канвенцыйных каштоўнасцей (гонару дэсантніка ці нават усёй краіны) у нейкіх прыватных сітуацыях выглядала надуманай і выклікала пратэст. Ён, аднак, ва ўмовах вайскавай дысцыпліны выпяваў у душэўных глыбінях і звычайна не знаходзіў радыкальнай формы ўвасаблення.

Замежная ваенная класіка, з якой у СССР палюбілі Э. М. Рэмарка, у крытычныя моманты таксама згадвалася савецкімі людзьмі. Напрыклад, у развагах пра катастрофу ў Чарнобылі: *З вайны вяртаецца «страчанае» пакаленне... Прыгадаем Рэмарка... А з Чарнобылем жыве «разгубленае» пакаленне... Мы разубіліся... Нязменнымі засталіся чалавечыя пакуты* [2, с. 233]. Апавядальнік свядома імкнуўся звязаць падзеі 1986 г. з нечым знаёмым, тым больш што абодва згаданыя пакаленні спазналі наступствы аксіялагічнага крызісу, непаразумення з людзьмі, якія не мелі падобнага траўматычнага вопыту.

С. Алексіевіч прыгадала адмысловае стаўленне ў савецкім грамадстве да ідэйна-мастацкіх шуканняў Э. М. Рэмарка. Некаторыя цэнзары пасля знаёмства з кнігай «У вайны не жаночае аблічча» рабілі недвухсэнсоўныя высновы: *Адкуль у вас гэтыя думкі? Чужыя думкі. Не савецкія... Рэмарка начыталіся... У нас рэмаркізм не пройдзе. Савецкая жанчына – не жывёла* [12, с. 27]. Мастацкая прастора кнігі «У вайны не жаночае аблічча» была ў дысанансе з афіцыйнай ідэалогіяй, затое ў ёй былі занатаваны тыя аспекты жаночага існавання падчас Вялікай Айчыннай вайны, якія звычайна ўспрымаліся як нешта маргінальнае, як наўмыснае згушчэнне фарбаў, паклёп на савецкую рэчаіснасць.

Адзін з апавядальнікаў у кнізе «Цынкавыя хлопчыкі» прыгадаў імя яшчэ аднаго папулярнага ў СССР замежнага аўтара: *Я з маленства рыхтаваў сябе да нейкіх подзвігаў. Джэк Лондан – мой любімы пісьменнік. Сапраўдны мужчына павінен быць дужым* [14, с. 67]. Рамантыка, прыгоды, паўночны антураж, сапраўдныя пачуцці, пераадоленне сябе і неспрыяльных абставін захапілі не адно пакаленне маладых чытачоў. Сітуацыя ў Афганістане на зыходзе 1970-х гг., здавалася б, павінна была адпавядаць празе ўчарашніх школьнікаў да экзотыкі, авантур і выпрабаванняў. Але літаратурны неарамантызм дрэнна стасуецца з рэаліямі сапраўднай вайны. І, як высветлілася, не кожны юнак быў здольны вытрымаць сутыкненне рамантычных мар з рэальнасцю: *...у пераходах – смага, пакутлівая, прыніжальная... Лізалі расу, лізалі ўласны пот... Мне жыць трэба. Я жыць хачу! Спаймаў чарапаху. Вострым каменьчыкам праткнуў горла. Піў кроў чарапахі. Іншыя не маглі* [14, с. 67]. Перажытае фармальна было вартым апетага Дж. Лонданам, але сам салдат-афганец больш не адчуваў шарму прыгоды, пазбягаў рызыкі і прыгожых гераічных учынкаў.

Паводле М. Рагачэўскай, С. Алексіевіч у 1990-я гг. «пачала пракладаць шлях да міжнароднага прызнання... праз зварот да падсвядомага, нявыказанага, траўматычнага, да чалавечага душэўнага вопыту» [6, с. 184]. Поруч са сваімі апавядальнікамі пісьменніца шукала адэкватныя моўныя сродкі, каб ёмка ўвасобіць пачутае. У цыкле «Галасы ўтопіі» неаднаразова гучаць развагі пра патэнцыял слова (ці маўчання). Часцей за ўсё пошук патрэбнага слова акцэнтаваўся ў кнізе «Апошнія сведкі»: дзеці вайны часам не маглі расказаць пра перажытае (*У мяне голас знікае, калі я пра гэта распавядаю. Памірае голас* [13, с. 238]), адчувалі дыскамфорт, калі спрабавалі вербалізаваць малюнкі, што паўставалі ў іх памяці (*Навошта я вам расказала? Зараз мне яшчэ жахлівей, чым тады. Я таму і не прыгадаваю* [13, с. 84]; *Што лепей – прыгадаць ці забыцца? Можна, лепш маўчаць?* [13, с. 86]).

С. Алексіевіч заўважыла і альтэрнатыўныя гісторыі, калі жаданне выказацца, каб пазбавіцца ад успамінаў, апаноўвала чалавека. Радавая жанчына-медык звяртала ўвагу на аб'якавасць блізкіх да яе пакутнай прагі: *Я хачу гаварыць... Гаварыць! Выгаварыцца! У рэшце рэшт і нас нажадалі выслухаць. Мы столькі год маўчалі, нават дома маўчалі. Дзясяткі год. Першы год, калі я вярнулася з вайны, я гаварыла-гаварыла. Ніхто не слухаў. І я змоўкла... Я была тады маладая... Не ўмела гэта нават занатаваць у памяці* [12, с. 53]. Справа, распачатая С. Алексіевіч, стала ўнікальным шанцам захаваць тыя рэальныя думкі і эмоцыі, што без залішняга пафасу характарызавалі вопыт чалавека, які перажыў вайну.

Пакаленне юнакоў 1970–80-х гг. таксама сутыкнулася з падобнымі праблемамі. Пасля службы ў Афганістане ветэраны заўважалі: *Як было тады, што я адчуваў тады – не перадам. Я, можна,*

здолею распавесці пра свае пачуцці праз чатыры гады. Праз дзесяць гадоў усё стане гучаць інакш, можа, разаб'еца ўшчэнт [14, с. 35]. Вопыт папярэднікаў (сучаснікаў і ўдзельнікаў Вялікай Айчыннай вайны) развейваў ілюзію: успаміны, мажліва, і рабіліся менш ярскымі, але ў момант, калі ўзнікала неабходнасць іх вербалізаваць, перажытыя страты і жахі ажывалі зноў, паралізуючы волю асобных апавядальнікаў. Адзін з іх усё ж наважыўся на ўласным прыкладзе патлумачыць, чаму, вярнуўшыся з Афганістана, былы вайсковец адмаўляўся ад размоў: *А што расказваць? Пра баявыя дзеянні не будзеш расказваць. Пра тое, як я дагэтуль баюся цемры, што-небудзь упадзе – скаланаюся? Як бралі палонных, але да палка не даводзілі? <...> Пра калекцыі засушаных чалавечых вушэй? <...> Пра кішлякі пасля артылерыйскай апрацоўкі, падобныя ўжо не на жытло, а на скопанае поле?* [14, с. 23]. На наш погляд, апавядальнік-ветэран патлумачыў працу механізма ўнутранай цензуры, якая то не дазваляла залішне шакіраваць недасведчаных слухачоў, то засцерагала ад траўматычных успамінаў. А яшчэ ў герояў кніг С. Алексіевіч не знаходзілася слоў, каб увасобіць змест пабачанага.

Вернемся да думкі, што творчасць С. Алексіевіч мае падабенствы з папярэдняй айчыннай і замежнай літаратурнай традыцыяй у адлюстраванні чалавека на вайне або чалавека, траўміраванага вайной: гэта, напрыклад, асобныя творы П. Галавача («Праз гады»), М. Гарэцкага («На імперыялістычнай вайне»), Р. Олдынтана («Смерць героя»), Э. Хемінгуэя («Салдацкі дом») і інш. Ветэраны розных войнаў вырашалі для сябе наступную праблему: як данесці да цывільнага сэнс узброенага супрацьстаяння, раскажаць, што скасавала звыклія нормы і правілы чалавечага суіснавання. Былыя салдаты па-рознаму падыходзілі да гэтай мэты: нехта абіраў зніжаную лексіку, іншыя звярталіся да пафасна-ўзвышаных слоў, каб схаваць няздольнасць самастойна распавесці пра падзеі на полі бою ці ў акапах. Асобна вылучаліся тыя персанажы, што адмаўлялі слоўнай стыхіі ў яе патэнцыяле і змаўкалі.

Аднак С. Алексіевіч увасобіла ў канцэптуальны дакументальна-мастацкі тэкст успаміны мноства людзей, праз талент і інтэлект пісьменніцы апавядальнікі з «Галасоў утопіі» абрынулі на чытача лавіну эмоцый і фактаў, з якіх склаўся мазайны малюнак навалы-кантынуума, якая характарызавала быццё на працягу XX ст. У такім кантэксце тэхнагенная катастрофа 1986 г. успрымалася як натуральны працяг нізкі трагічных падзей: *Гісторыя заўсёды была гісторыяй войнаў і палкаводцаў... Таму людзі блытаюць паняцці вайны і катастрофы. У Чарнобылі быццам бы ўсе прыкметы вайны: шмат салдатаў, эвакуацыя, пакінутае жытло. Парушаны ход жыцця... І ўсё гэта замянае разуменню таго, што мы знаходзімся ў новай гісторыі. Пачалася гісторыя катастроф. Але чалавек не жадае думаць пра гэта... ён хаваецца за тое, што яму вядомае* [2, с. 42].

Разважанні асобных апавядальнікаў з «Чарнобыльскай малітвы» тыпалагічна нагадвалі выказанае іншымі айчыннымі пісьменнікамі. Напрыклад, В. Карамзаў у рамане «Бежанцы» засведчыў повязь Першай сусветнай і Вялікай Айчыннай войнаў з Чарнобыльскай катастрофай. Аўтар дасягнуў мэты дзякуючы скразному матыву бежанства. Акрамя таго, пісьменнік падаў гісторыю радавой сведкі падзей. Расказаная ад першай асобы, гэтая гісторыя нагадвала і споведзь, і напав'яльклорны твор. Пабачыўшы вайскоўцаў, якія прыехалі ліквідаваць наступствы выбуху на рэактары, жанчына адразу прыгадала 1941 г.: *А ў мяне сэрца ёкнула, быццам тое лета вярнулася. Цябе, Піліп, з намі тады не было. Ты быў на фронце. А я ў хаце з малымі дзецьмі. У акно гляджу – выпаўзае гэтая змяя злёная. З лесу. Там, дзе вербалоз, тады бор стаяў, далей – хаты, вёска – Лісань. Цяпер адна наша хата засталася, хутар, а тады была вёска. Машыны выпаўзлі і спыніліся. Немцы высыпаліся. Адзін на матацыкле пад'ехаў пад самыя вокны. Гергеча, а я не разумею. Адно зразумела, што Галапузаўку пытаецца. Паказваю ў той бок, як ехаць* [19, с. 105]. У чарговы раз маленькая кропка беларускай прасторы апынулася ў эпіцэнтры лёсавызначальных падзей, якія не неслі звычайнаму чалавеку нічога станоўчага.

Не менш паказальнай была гісторыя пра першыя тыдні пасля чарнобыльскага выбуху, пададзеная ў апавесці «Родны кут» Б. Сачанкі:

Ехалі на вёсцы. Ціха, цёмна. І раптам у вокнах адной хаты святло. Што такое?..

Спыніліся, зайшлі ў двор. Хата не замкнута. Адчынілі дзверы. І ўбачылі белгаловага хлопчыка, што сядзеў на лаве і спалохана зыркаў на нас вачаняткамі. Пачалі распытваць, чаму ён разам з усімі не эвакуіраваўся. І пачулі ад яго вось што. Ён... нічога пра эвакуацыю не ведаў. Лавіў на рацэ рыбу. А калі прыйшоў у вёску, нікога з людзей не застаў. Падумаў, што вайна пачалася, і схаваўся ў пограб. Там і прасядзеў некалькі дзён. Неяк убачыў бронетранспарцёр з чырвонаю зоркаю, што ехаў на вуліцы. Гэта хлопчыка пераканала яшчэ больш, што ідзе вайна. Праўда, гэта і ўзрадавала – яшчэ не вораг у вёсцы, а свае [20, с. 460].

У дадзеным выпадку аўтар занатаваў механізм працы генетычнай памяці: паводле шэрагу прыкмет асоба, якая ніколі не бачыла баявых дзеянняў, зрабіла пэўныя высновы, што адпавядалі яе ўяўленню пра ход айчыннай гісторыі.

Агульная выснова, да якой прыходзілі практычна ўсе апавядальнікі С. Алексіевіч (незалежна ад перажытага ў час рэпрэсій, на Вялікай Айчыннай ці Афганскай войнах, у Чарнобылі), выглядала так:

Нельга так выпрабоўваць чалавека. Чалавек не вытрымлівае такіх выпрабаванняў. У медыцыне гэта называецца «вострым доследам». Доследам па жывым [14, с. 14]. Письменница размеркала занатаванае ў адпаведнасці з асобнымі этапамі такога вострага доследу, што мусіў адказаць у тым ліку і на пытанні: ...як адбываецца забойства мужнасці ў кожным з нас? Як са звычайнага нашага хлопчыка атрымліваецца чалавек, які забівае? Чаму з намі можна рабіць усё, што камусьці трэба? [14, с. 16]. Найбольш прыцягальным у кантэксце беларускай гісторыі паўстае пытанне: «За што?», – якое з часоў М. Гарэцкага неаднаразова паўставала на старонках айчынных твораў у розных мадыфікацыях (творы А. Адамовіча, В. Быкава, І. Навуменкі, І. Пташнікава і інш.).

Перажыўшы чарнобыльскую трагедыю, асобная частка айчыннай інтэлігенцыі пачала шукаць тлумачэнні сваёй светапогляднай разгубленасці ў гісторыі: *У нас, у беларусаў, ніколі не было нічога вечнага. Мы не мелі нават вечнай зямлі, увесь час яе нехта адбіраў, замятаў нашы сляды. І мы не маглі жыць вечным... Мы не ведаем, што рабіць з гэтым вечным... Няздольныя яго асэнсаваць. А яно ў рэшце рэшт падараванае нам. Наша вечнае – гэта Чарнобыль. Вось яно ў нас з'явілася... І мы? Мы рагочам... У гэтым увесь ён – беларус! Смех скрозь слёзы [2, с. 312].*

У «Галасах утопіі» С. Алексіевіч сінтэзавала свой пункт гледжання з поліфанічнай стыхіяй аповеду, што складаўся з фрагментаў-споведзей. Так «нараджалася не літаральная стэнаграма, а своеасаблівы дакументальна-мастацкі магістрал: запіс акцэнтаваных яскравых, ужо мастацкіх вобразаў і сэнсаў, што захоўваюць сутнасць цэлага расповеду, унікальнага сведчання-факта» [9, с. 68]. На наш погляд, у выпадку з кнігамі ці ўрыўкамі, звязанымі і з ваеннай тэматыкай, расказанае залежала не толькі ад жыццёвага вопыту і светапогляду, але і ад густаў апавядальнікаў (агульнакультурных, чытацкіх). Часам, можа і падсвядома, прыватны чытацкі вопыт фарміраваў іх манеру выкладу думкі. Гэтым фактам, верагодна, тлумачацца некаторыя тыпалагічныя і генетычныя паралелі з творамі айчынных і замежных пісьменнікаў, якія заўважаюцца на старонках кніг С. Алексіевіч.

Заклучэнне

Цыкл «Галасы ўтопіі» С. Алексіевіч вызначаецца адмысловым спалучэннем дакументальнага і мастацкага, прыватнага і агульначалавечага. Кнігі, якія ўваходзяць у цыкл, сталі вынікам скрупулёзнай працы з аўтэнтычным матэрыялам, занатаваным аўтарам, якая захавала ідэйна-тэматычную і моўную спецыфіку кожнага ўрыўка, некалі расказанага ёй самымі рознымі людзьмі. Менавіта сукупнасць культурнага досведу і жыццёвага вопыту вызначыла выбітныя рысы шчырых гісторый, прысвечаных самым значным трагічным падзеям эпохі XX ст.

Асобнае месца ў цыкле займае ваенная тэматыка. Увага засяроджана на ўплыве баявых дзеянняў на асобу (Вялікая Айчынная і Афганская войны, лакальныя ваенныя канфлікты на тэрыторыях былога СССР, глабальнае супрацьстаянне радыяцый ў рэжыме ваеннага становішча). Некаторыя апавядальнікі падкрэслівалі, што іх першапачатковыя ўяўленні пра ўзброеную барацьбу фарміраваліся ў значнай ступені на аснове літаратурна-мастацкай класікі (і савецкай, і сусветнай: кнігі Б. Палявога, А. Фадзеева, Дж. Лондана, Э. М. Рэмарка). Пазней яны ці пагаджаліся з аўтарскай канцэпцыяй С. Алексіевіч, ці – па розных прычынах – выяўлялі жаданне рабіць пісьменніцы крытычныя заўвагі. Разам з тым апавядальнікі ў кнігах С. Алексіевіч неаднаразова падкрэслівалі ўласнае бяссілле для таго, каб знайсці тыя словы, што адпавядалі б перажытаму на вайне і падчас іншых трагедый. З гэтай прычыны радавы ўдзельнік катастроф найчасцей мінімізаваў свой аповед, застаючыся з нявыказаным і недаўсвядомленым душэўным болем. С. Алексіевіч упершыню ў сваіх кнігах рэалізавала магчымасць для дэманстрацыі найбольш глыбокага траўматычнага вопыту чалавека XX ст.

Бібліяграфічныя спасылкі

1. Жибуль В. *Белорусская проза о войне и классическая трагедия*. Минск: Наука и техника; 1986. 151 с.
2. Алексиевич С. *Чернобыльская молитва. Хроника будущего*. Москва: Время; 2008. 384 с.
3. Лысова Н. Дакументальная ўтопія: нататкі пра творчасць Святланы Алексіевіч у кантэксце літаратурна-мастацкага працэсу. У: Васючэнка П, рэдактар. *Беларуская мова, літаратура, культура і свет: праблемы рэпрэзентацыі: зборнік навуковых артыкулаў па выніках Міжнароднай навуковай канферэнцыі; 3–4 лістапада 2016 г.; Мінск, Беларусь*. Мінск: МДЛІУ; 2018. с. 12–19.
4. Гарноўская В. Гуманістычная ідэя і яе рэалізацыя ў кнізе С. Алексіевіч «У вайны не жаночае аблічча» (выданні 1983 і 2004 гг.). У: Сінькова Л, рэдактар. *Беларускае літаратуразнаўства. Выпуск 6*. Мінск: Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт; 2008. с. 16–20.
5. Рогачевская М. Военные реалии в художественной прозе: романы П. Баркер и С. Алексиевич. У: Бутырчык ТМ, рэдактар. *Славянскія літаратуры ў кантэксце сусветнай: да 750-годдзя са дня нараджэння Дантэ Аліг'еры і 85-годдзя Уладзіміра Караткевіча: матэрыялы XII Міжнароднай навуковай канферэнцыі; 22–24 кастрычніка. 2015 г.; Мінск, Беларусь. Частка 2*. Мінск: РИВШ; 2016. с. 292–299.

6. Рагачэўская М. Святлана Алексіевіч: погляд з замежжа. У: Васючэнка П, рэдактар. *Беларуская мова, літаратура, культура і свет: праблемы рэпрэзентацыі: зборнік навуковых артыкулаў па выніках Міжнароднай навуковай канферэнцыі; 3–4 лістапада 2016 г.; Мінск, Беларусь*. Мінск: МДЛУ; 2018. с. 183–189.
7. Сінькова Л. Спецыфічнае асэнсаванне нацыянальнага ў беларускай літаратуры XX стагоддзя. У: Сінькова Л. *Паміж тэкстам і дыскурсам: беларуская літаратура XX–XXI стст.: гісторыя, кампаратывістыка і крытыка (літаратурная крытыка, артыкулы, гутаркі)*. Мінск: Паркус плюс; 2013. с. 261–274.
8. Сінькова Л. Беларуская мастацкая традыцыя ў творах non-fiction С. Алексіевіч. У: Гугнін АА, рэдактар. *Першая сусветная вайна ў народнай памяці і мастацкім адлюстраванні: матэрыялы Міжнароднай навуковай канферэнцыі; 7–8 кастрычніка 2014 г.; Мінск, Беларусь*. Мінск: Права і эканоміка; 2014. с. 71–76.
9. Сінькова Л. «Звышлітаратура» як ідэя Алеся Адамовіча і практыка Святланы Алексіевіч. В: Беровко ВЮ, Лапатинская ОВ, редакторы. *Аксиологический диапазон художественной литературы*. Витебск: ВГУ имени П. М. Машерова; 2017. с. 67–69.
10. Балла О. После Утопии. Антропология жертвы. *Новый мир* [Интернет]. 2014 [процитировано 09.01.2019];1. Доступно по: http://www.nm1925.ru/Archive/Journal6_2014_1/Content/Publication6_1037/Default.aspx.
11. Карасті Р. После времени: Разговор с самим собой о книге Светланы Алексіевіч «Время секунд хэнд». *Звезда* [Интернет]. 2014 [процитировано 09.01.2019];6. Доступно по: <https://magazines.gorky.media/zvezda/2014/6/posle-vremeni.html>.
12. Алексіевіч С. *У войны не женское лицо*. Москва: Время; 2016. 352 с.
13. Алексіевіч С. *Последние свидетели: Соло для детского голоса*. Москва: Время; 2008. 304 с.
14. Алексіевіч С. *Цынкавая хлопчыкі*. Мінск: Беларусь; 1991. 176 с.
15. Алексіевіч С. *Зачараваныя смерцю*. Мінск: Беларусь; 1993. 128 с.
16. Далідовіч Г. *Пабуджаныя*. Мінск: Мастацкая літаратура; 1989. 567 с.
17. Алексіевіч С. *Время секунд хэнд*. Москва: Время; 2016. 512 с.
18. Гародня А. У поплавах. *Маладняк*. 1927;7–8:23–35.
19. Карамазаў В. Бежанцы. У: Карамазаў В. *Выбраныя творы. Том 1*. Мінск: Мастацкая літаратура; 1997. с. 15–268.
20. Сачанка Б. Родны кут. У: Сачанка Б. *Выбраныя творы*. Мінск: Беларуская навука; 2017. с. 363–468.

References

1. Zhibul' V. *Belorusskaya proza o voine i klassicheskaya tragediya* [Belarusian prose about the war and the classic tragedy]. Minsk: Nauka i tekhnika; 1986. 151 p. Russian.
2. Alexievich S. *Chernobyl'skaya molitva. Khronika budushchego* [Chernobyl prayer. A chronicle of the future]. Moscow: Vremya; 2008. 384 p. Russian.
3. Lysova N. [Documentary utopia: notes on the work of Svetlana Alexievich in the context of literary and artistic process]. In: Vasjuchjenka P, editor. *Belaruskaja mova, litaratura, kul'tura i svet: problemy rjeprjezentacyi: zbornik navukovyh artykulaw pa vynikah Mizhnarodnaj navukovaj kanferjencyi; 3–4 listapada 2016 g.; Minsk, Belarus'* [Belarusian language, literature, culture and the world: the problem of representation: a collection of scientific articles on the results of International scientific conference; 2016 November 3–4; Minsk, Belarus]. Minsk: Minsk State Linguistic University; 2018. p. 12–19. Belarusian.
4. Garnowskaja V. [Humanistic idea and its realization in S. Alexievich's book «The unwomanly face of war» (1983 and 2004 editions)]. In: Sin'kova L, editor. *Belaruskaj litaraturaznavstva. Vypusk 6* [Belarusian literature. Issue 6]. Minsk: Belarusian State University; 2008. p. 16–20. Belarusian.
5. Rogachevskaya M. [Military reality in prose: novels by P. Barker and S. Alexievich]. In: Butyrchik TM, editor. *Slavjanskaja litaratura v kantjeksce susvetnaj: da 750-goddzja sa dnja narodzhennja Dantje Alig'ery i 85-goddzja Uladzimira Karatkevicha: matjeryjaly XII Mizhnarodnaj navukovaj kanferjencyi; 22–24 kastychnika 2015 g.; Minsk, Belarus'. Chastka 2* [Slavic literature in the context of the world ones: to the 750th anniversary of Dante Alighieri's birth and the 85th anniversary of Uladzimir Karatkevich: materials of XII International scientific conference; 2015 October 22–24; Minsk, Belarus. Part 2]. Minsk: Respublikanskii institut vysshei shkoly; 2016. p. 292–299. Russian.
6. Ragachjenskaja M. [Svjatlana Alexievich: the view from abroad]. In: Vasjuchjenka P, editor. *Belaruskaja mova, litaratura, kul'tura i svet: problemy rjeprjezentacyi: zbornik navukovyh artykulaw pa vynikah Mizhnarodnaj navukovaj kanferjencyi; 3–4 listapada 2016 g.; Minsk, Belarus'* [Belarusian language, literature, culture and the world: the problem of representation: a collection of scientific articles on the results of International scientific conference; 2016 November 3–4]. Minsk: Minsk State Linguistic University; 2018. p. 183–189. Belarusian.
7. Sin'kova L. [The specific understanding of the Belarusian national literature of the 20th century]. In: Sin'kova L. *Pamizh tjekestam i dyskursam: belaruskaja litaratura XX–XXI stst.: gistoryja, kamparatyvistyka i krytyka (litaraturnaja krytyka, artykuly, gutarki)* [Between text and discourse: Belarusian literature of XX–XXI centuries: history, comparative linguistics and criticism (literary criticism, articles, interviews)]. Minsk: Parkus Plus; 2013. p. 261–274. Belarusian.
8. Sin'kova L. [Belarusian artistic tradition in the non-fiction works by S. Alexievich]. In: Gugnin AA, editor. *Pershaja susvetnaja vajna w narodnaj pamjaci i mastackim adljustravanni: matjeryjaly Mizhnarodnaj navukovaj kanferjencyi; 7–8 kastychnika 2014 g.; Minsk, Belarus'* [World War I in the popular memory and artistic reflection: materials of the International scientific conference; 2014 October 7–8; Minsk, Belarus]. Minsk: Prava i ekanomika; 2014. p. 71–76. Belarusian.
9. Sin'kova L. [«Superliterature» as Ales' Adamovich idea and Svetlana Alexievich practice]. In: Berovko VYu, Lapatinskaya OV, editors. *Aksiologičeskii diapazon khudozhestvennoj literatury* [Axiologic range of fiction]. Vitebsk: Vitebsk State University named after P. M. Masherov; 2017. p. 67–69. Belarusian.
10. Balla O. After utopia. Anthropology of the victim. *Novyy mir* [Internet]. 2014 [cited 2019 January 9];1. Available from: http://www.nm1925.ru/Archive/Journal6_2014_1/Content/Publication6_1037/Default.aspx.
11. Karasti R. After the time: conversation with oneself about «Second-hand time» by Svetlana Alexievich. *Zvezda* [Internet]. 2014 [cited 2019 January 9];6. Available from: <https://magazines.gorky.media/zvezda/2014/6/posle-vremeni.html>.
12. Alexievich S. *U voiny ne zhenskoe liiso* [The unwomanly face of war]. Moscow: Vremya; 2016. 352 p. Russian.

13. Alexievich S. *Poslednie svideteli: Solo dlya detskogo golosa* [Last witnesses: an oral history of the children of world war II]. Moscow: Vremya; 2008. 304 p. Russian.
14. Alexievich S. *Cynkavyja hlopchyki* [Boys in zinc]. Minsk: Belarus'; 1991. 176 p. Belarusian.
15. Alexievich S. *Zacharavanyja smereju* [Enchanted with Death]. Minsk: Belarus'; 1993. 128 p. Belarusian.
16. Dalidovich H. *Pabudzhanyja* [The awaken]. Minsk: Mastackaja litaratura; 1989. 567 p. Belarusian.
17. Alexievich S. *Vremya sekond khend* [Second-hand time]. Moscow: Vremya; 2016. 512 p. Russian.
18. Garodnja A. [In the meadows]. *Maladnjak*. 1927;7–8:23–35. Belarusian.
19. Karamazaw V. [Refugees]. In: Karamazaw V. *Vybranyja tvory. Tom 1* [Selected works. Volume 1]. Minsk: Mastackaja litaratura; 1997. p. 15–268. Belarusian.
20. Sachanka B. [Native place]. In: Sachanka B. *Vybranyja tvory* [Selected works]. Minsk: Bielaruskaja navuka; 2017. p. 363–468. Belarusian.

Артыкул паступіў у рэдкалегію 24.04.2019.
Received by editorial board 24.04.2019.